

انجمن علمی فقه‌پژای تطبیقی ایران

فصلنامه فقه‌پژای تطبیقی

Volume 4, Issue 1, 2024

The Approach of the Statement of the Second Step of the Islamic Revolution towards Economic and Administrative Corruption and its Prevention Mechanisms in Iran's Criminal Law

Mahdieh Yousefi*¹, Majid Vaziri², Ebrahim Yaghoti³

1. Ph.D Student of Jurisprudence and Fundamentals of Islamic Law, Central Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran.

2. Assistant Professor, Department of Jurisprudence and Fundamentals of Islamic Law, Central Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran. (Corresponding Author)

3. Associate Professor, Department of Jurisprudence and Fundamentals of Islamic Law, Central Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran.

ARTICLE INFORMATION

Type of Article:

Original Research

Pages: 63-78

Corresponding Author's Info

ORCID: 0000-0002-8688-4702

TELL: +989127260389

Email: dr.majid.vaziri@gmail.com

Article history:

Received: 10 Jul 2023

Revised: 30 Agu 2023

Accepted: 24 Oct 2023

Published online: 20 Mar 2024

Keywords:

Statement of the Second Step of the Islamic, Administrative Corruption, Economic Corruption, Prevention.

ABSTRACT

Today, administrative and economic corruption is one of the challenges of society and the administrative and political system of Iran. At the same time, in the statement of the second step of the Islamic Revolution, the Supreme Leader outlined the requirements for the realization of this great ideal, in line with the realization of the new Islamic civilization. In the present paper, an attempt has been made to investigate the importance of the approach of the statement of the second step of the Islamic Revolution to economic and administrative corruption and the mechanisms of its prevention in Iran's criminal law. The present paper is descriptive and analytical using the library method. The results of the study show that the declaration of the second step of the Islamic revolution in its fourth recommendation considers justice and the fight against corruption to be necessary for each other and considers the lack of political and economic health as a factor affecting the legitimacy of the system. From the point of view of the statement of the second step, justice and the fight against corruption can be given serious attention as one of the clear bases for the planning of the executive officials to fulfill the demands of the leadership and take a step towards the creation of a new Islamic civilization. In addition, many laws have been established in criminal law to prevent economic and administrative corruption in criminal and non-criminal forms. Fines and imprisonment are among the most important examples of criminal prevention and supervision and efforts for economic privatization are among the most important non-criminal mechanisms for preventing economic and administrative corruption. Indeed, the existing laws need to be revised due to fragmentation.

This is an open access article under the CC BY license.

© 2024 The Authors.

How to Cite This Article: Yousefi, M; Vaziri, M & Yaghoti, E (2024). "The Approach of the Statement of the Second Step of the Islamic Revolution towards Economic and Administrative Corruption and its Prevention Mechanisms in Iran's Criminal Law". *Journal of Comparative Criminal Jurisprudence*, 4(1): 63-78.

مقدمه

یکی از مهم‌ترین اهداف تربیتی اولیای دین و پیش‌بینی‌های دینی در ارتباط با جامعه اسلامی، ساخت تمدن اسلامی است و اصولاً آموزه‌های دینی به‌منظور تربیت انسان‌ها در جهت زمینه‌سازی و رسیدن به اهداف تمدن اسلامی صادر می‌شود. تمدن اسلامی در طول تاریخ، با فراز و فرودهای زیادی همراه بوده است. در عصر حاضر که تمدن اسلامی رو به افول نهاده است، انقلاب اسلامی در دهه چهارم خود درصدد تحقق تمدن نوین اسلامی است. تمدن نوین اسلامی دورانی را ترسیم می‌نماید که شأنیت و شخصیت تربیت‌یافتگانش لایق ظهور و شایسته همراهی و همگامی و خدمت به جوامع بشری در مقیاس جهانی باشند. مقام معظم رهبری مهم‌ترین آرمان انقلاب اسلامی را همین موضوع قلمداد کرده و می‌فرماید: «آرمان نظام جمهوری اسلامی را می‌شود در جمله کوتاه ایجاد تمدن نوین اسلامی خلاصه کرد» (خامنه‌ای، ۱۳۹۷: ۲). در چهلمین سالگرد پیروزی انقلاب اسلامی، رهبر انقلاب با صدور «بیانیه گام دوم انقلاب» و برای ادامه این راه روشن، به تبیین دستاوردهای چهار دهه گذشته پرداخته و توصیه‌هایی اساسی به‌منظور «جهاد بزرگ برای ساختن ایران اسلامی بزرگ» ارائه فرموده‌اند. بیانیه «گام دوم انقلاب» نکات مهمی است خطاب به ملت ایران و به‌ویژه جوانان که به‌مثابه منشوری برای «دومین مرحله خودسازی، جامعه‌پردازی و تمدن‌سازی» خواهد بود و «فصل جدید زندگی جمهوری اسلامی» را رقم خواهد زد. این گام دوم، انقلاب را به آرمان بزرگش که ایجاد تمدن نوین اسلامی است، نزدیک خواهد کرد. تحقق تمدن نوین اسلامی نیازمند لوازماتی، از جمله سلامت اداری و اقتصادی است. واقعیت امر، فساد اقتصادی اداری یک مشکل جدی در ایران است. در کنار آمار و ارقام داخلی گزارش‌های سازمان‌های بین‌المللی به‌خصوص سازمان شفافیت بین‌الملل نیز حاکی از وضعیت نگران‌کننده فساد در ایران بوده است. سازمان شفافیت بین‌الملل که یکی از وظایفش اندازه‌گیری شاخص فساد در سطح کشورها و رده‌بندی آن‌ها بر این مبناست، از سال ۱۹۹۵ میلادی هرساله گزارشی از وضعیت فساد در کشورهای مختلف ارائه کرده و بر تعداد کشورهای مورد بررسی

می‌افزاید (ابراهیم‌آبادی، ۱۳۸۳: ۱۹۷). از دیدگاه سازمان شفافیت بین‌الملل، جمهوری اسلامی ایران از نظر فساد داخلی در زمره فاسدترین کشورهای جهان قرار دارد (Iran Economy, 2016). فساد اقتصادی بی‌شک یکی از موانع تحقق تمدن نوین اسلامی است. در مقاله حاضر تلاش شده رویکرد بیانیه گام دوم درخصوص فساد و سازوکارهای پیشگیری از آن در حقوق کیفری بررسی شود.

تاکنون پژوهش‌های متعددی در زمینه فساد اداری و اقتصادی انجام شده است: محمدعلی مشفق در مقاله‌ای به بررسی آسیب‌شناسی اجتماعی فساد اداری و اقتصادی در ایران پرداخته است (مشفق، ۱۳۸۹). عبدالرحمن افضل‌ی نیز در مقاله‌ای فساد اداری و تأثیر آن بر توسعه: علل، پیامدها و راهکارهای برون‌رفت را مورد بررسی قرار داده است (افضلی، ۱۳۹۰). همچنین سیدمحمد موسوی‌دوست، در مقاله‌ای، علل و پیامدهای فساد اداری را تبیین و تحلیل کرده است (موسوی‌دوست، ۱۳۹۸). در مقاله پیش رو، اما تلاش شده به بررسی این سؤال پرداخته شود که رویکرد بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی نسبت به فساد چیست و اساساً سازوکارهای پیشگیری از فساد اداری و اقتصادی در حقوق کیفری کدام است؟ به‌منظور بررسی سؤال مورد اشاره، ابتدا مفهوم فساد، فساد اداری و فساد اقتصادی بررسی شده، سپس رویکرد بیانیه گام دوم درخصوص فساد بیان شده و درنهایت از سازوکارهای پیشگیری از فساد اداری و اقتصادی در حقوق کیفری ایران بحث شده است.

۱- فساد اداری و فساد اقتصادی

فساد مترادف با تباهی، گزند و زیان است. مفهوم فساد در حوزه‌های مختلف سیاسی، اجتماعی، اقتصادی، اداری و اخلاقی تعاریف متعددی دارد که فساد در همه آن‌ها ناظر به وجود نوعی تباهی در آن حوزه است که عدم پیشگیری و مقابله با آن، سبب رشد فساد و سرایت آن به سایر حیطه‌ها گردیده و جامعه را دچار اختلال و ناهنجاری می‌نماید (حکیمی، ۱۳۸۶: ۲۴۸/۵). در ماده ۱ قانون ارتقای سلامت نظام اداری و مبارزه با فساد مصوب ۱۳۹۰ مجمع تشخیص مصلحت نظام: «فساد در این قانون هرگونه فعل یا ترک

رشوه، نیز وجهی (پول یا اشیای دیگری) است که طی یک رابطه آلوده و فاسد گرفته یا داده می‌شود. نفس‌گرفتن یا دادن رشوه، تخلف است و باید آن را جوهر فساد دانست. رشوه مبلغ ثابت، درصدی خاص از یک قرارداد یا هر نوع مساعدت پولی دیگر است که معمولاً به مأمور حکومتی پرداخت می‌شود. واژه‌های مترادف زیادی برای واژه «ارتشاء» وجود دارد، مانند پورسانت، کمیسیون، پاداش، بخشش، شیرینی، انعام، پول چایی و رایگانی که همگی بیانگر نوعی فساد مرتبط با پول و مزایایی هستند که به کارکنان شرکت‌های خصوصی، مأموران حکومتی یا سیاستمداران پرداخت می‌شود.

در همین حال فساد اقتصادی یکی از اقسام فساد است که در صورت بی‌توجهی و عدم مبارزه با آن، ارکان جامعه متزلزل گشته و زمینه مساعد جهت ستمگری‌های اقتصادی فراهم می‌گردد. از مهم‌ترین انواع ظلم، ظلم اقتصادی رایج در میان مردم است که ضد قسط است و آن را نابود می‌سازد و این ظلم، همان است که همه‌گونه آشوب و بیچارگی و فشار و افت و سقوط و عقب‌ماندگی و بی‌اعتقادی را بر مردم تحمیل می‌کند و مایه بدبختی گروه بی‌شماری از بندگان خدا می‌شود (حکیمی، ۱۳۸۶: ۲۷۳/۵). با نگاهی که مبتنی بر رفتار مجرمانه است، فساد بیشترین نزدیکی را با جرم اقتصادی دارد و اصطلاح فساد اقتصادی که به‌کرات از سوی پژوهشگران حوزه حقوق جزا و مقامات دستگاه قضایی در سال‌های اخیر به‌کرات استفاده می‌شود به‌جهت نزدیکی بسیار زیاد فساد و جرم اقتصادی است.

در قوانین کیفری بین‌المللی نیز در تعریف فساد، فساد با جرم اقتصادی دارای هم‌پوشانی است. به‌عنوان مثال مطابق ماده ۲ قانون پیشگیری از فساد گرانادا مصوب ۲۰۰۷ آمده است: «هر رفتار غیرقانونی و غیرمجاز شخص برای به‌کارگیری نفوذش در اداره یا به‌دست‌آوردن سود برای خود یا دیگری که ناسازگار با وظایف قانونی‌اش یا حقوق دیگران باشد که شامل ارتشاء، تقلب و جرائم مرتبط با آن می‌گردد.» ملاحظه می‌شود باتوجه به این تعاریف، فساد و جرم اقتصادی باهم هم‌پوشانی‌های گسترده‌ای دارند.

فعلی است که توسط هر شخص حقیقی یا حقوقی به صورت فردی، جمعی یا سازمانی که عمداً و با هدف کسب هرگونه منفعت یا امتیاز مستقیم یا غیرمستقیم برای خود یا دیگری، با نقض قوانین و مقررات کشوری انجام پذیرد یا ضرر و زیانی را به اموال، منافع، منابع یا سلامت و امنیت عمومی و یا جمعی از مردم وارد نماید، نظیر رشاء، ارتشاء، اختلاس، تبانی، سوءاستفاده از مقام یا موقعیت اداری، سیاسی، امکانات یا اطلاعات، دریافت و پرداخت‌های غیرقانونی از منابع عمومی و انحراف از این منابع به سمت تخصیص‌های غیرقانونی، جعل، تخریب یا اختفای اسناد و سوابق اداری و مالی» تعریف شده است. تعریف فوق هم از جهت مفهومی بیان شده و هم از جهت مصداقی، ولی باتوجه به این‌که در تعریف مفهومی آن معیارهای کلی، مانند کسب هرگونه منفعت و امتیاز مستقیم و غیرمستقیم ذکر شده است و در تعریف مصداقی، مصادیق جنبه تمثیلی دارد.

«فساد اداری عبارت است از استفاده غیرقانونی از اختیارات اداری که می‌تواند دارای انگیزه فردی یا گروهی با منشأ مادی‌ای غیرمادی باشد» (محمدنبی، ۱۳۸۰: ۳۸). «فساد اداری به معنای اعمال مجرمانه و تخلفاتی است که در ارتباط با امور اداری ارتکاب یافته و در روند صحیح انجام‌وظیفه اداری اشکال ایجاد کنند. قابل توجه است که این اعمال غالباً به صورت تخلف از قوانین و مقررات اداری و انجام اعمالی از قبیل ارتشاء، اختلاس، تبانی و عدم انجام‌وظیفه کارمندی بروز می‌نمایند» (اباذری فومنی، ۱۳۹۲: ۳۴۵/۳: رحیمی، ۱۳۹۵: ۱۰). فساد اداری، مظاهر و شکل‌های زیادی دارد که برخی از آن‌ها عمومی و جهانی‌اند و برخی نیز برخاسته از ویژگی‌های اجتماعی و فرهنگی جوامع‌اند و از جامعه‌ای به جامعه دیگر تفاوت می‌کند. اختلاس و رشوه، از جمله اشکال فساد اداری هستند. اختلاس، دزدیدن منابع توسط افرادی است که بر این منابع دست دارند و زمانی اتفاق می‌افتد که کارمندان خائن، به سرقت این منابع از کارفرمایان خویش اقدام می‌کنند. این پدیده زمانی بسیار اهمیت پیدا می‌کند که کارمندان بخش عمومی، از نهادهای عمومی‌ای که در آن استخدام شده‌اند و از منابعی که باید در راستای منافع عمومی از آن‌ها استفاده کنند، اقدام به دزدی نمایند.

۱-۲- ارتباط فساد با عدالت

مطابق بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی، عدالت و مبارزه با فساد لازم و ملزوم یکدیگرند. در بیانیه آمده است: «تبعیض در توزیع منابع عمومی و میدان دادن به ویژه‌خواری و مدارا با فریب‌گران اقتصادی که همه به بی‌عدالتی می‌انجامد، به شدت ممنوع است. همچنین غفلت از قشرهای نیازمند حمایت، به‌هیچ‌روی مورد قبول نیست» (خامنه‌ای، ۱۳۹۷: ۲).

از جمله اصول مهم در اسلام، عدالت محوری است؛ بدین معنا که مدلی از پیشرفت در جامعه مطلوب است که بر مبنای عدالت باشد و از ظلم و اجحاف به افراد یا اقشار گوناگون پرهیزد. عدالت به معنای فرارگرفتن هر چیز در جای خود است (ابن‌ابی‌الحدید، ۱۴۱۴: ۳/۲۱). «عدالت اقتصادی به معنای نقش‌آفرینی همگان در تولید ثروت ملی و بهره‌مندی یکایک افراد جامعه از ثروت به دست آمده است. عدالت اقتصادی ایجاب می‌کند هر کس به حق خود قانع باشد و از تجاوز به حقوق مالی دیگران پرهیزد» (عزیزان، ۱۳۹۰: ۴۲). قرآن کریم مؤمنان را به رعایت عدالت اقتصادی فرمان داده است. «و ای قوم من! پیمانه و وزن را با عدالت تمام دهید! و بر اشیاء و اجناس مردم، عیب نگذارید و از حق آنان نگاهید و در زمین به فساد نکوشید» (هود/۸۵). حضرت علی (ع) به تحقق عدالت اقتصادی اهتمام زیادی داشت (تمیمی، ۱۳۸۳: ۴۸/۲). عدالت اقتصادی موضوعی مهم در گردش امور جامعه مسلمین است. در قرآن کریم، هدف از اجرای عدالت این‌گونه بیان فرموده است: «عدالت را رعایت کنید که آن به پرهیزکاری نزدیک‌تر است و از خدا پروا کنید، زیرا خدا به آنچه انجام می‌دهید آگاه است» (مائده/۸). معنای عدالت در اداره امور این است که هر کس و هر چیز در جای مناسب خود قرار گیرد و امتیازها و تفاوت‌ها بر مبنای صلاحیت و شایستگی باشد تا همگان بتوانند از منابع و امکانات موجود متناسب با استعدادها و توانمندی‌ها بهره ببرند (خدمتی، ۱۳۹۳: ۱۹۶). برقراری عدالت اقتصادی در جامعه مسلمین سبب جلوگیری از نفوذ دشمن خواهد شد.

در قرآن کریم در مسائل اقتصادی در چند محور به عدالت اشاره شده است: اولین محور، ادانمودن پیمانه و ترازو بر مبنای عدالت است. خداوند در آیه ۱۵۲ سوره انعام می‌فرماید: «حق

بنابراین شاید مفهوم فساد اقتصادی که ترکیبی است از جرم اقتصادی و فساد چندان اصطلاح نامناسبی نباشد. در واقع فساد اقتصادی هم مصادیق جرم اقتصادی و هم مصادیق فساد را دربر می‌گیرد، لذا در این مقاله عنوان مفاسد اداری و اقتصادی هم جرائم اقتصادی را دربر می‌گیرد و هم جرائم مرتبط با فساد از این حیث که رابطه جرائم اقتصادی و فساد اداری بسیار تنگاتنگ است، زیرا مجرمان اقتصادی برای پیشبرد امور خود نیازمند همکاری کارمندان فاسد در قسمت‌های مختلف به‌خصوص گمرک، پلیس و بانک‌ها هستند. بنابراین فساد اداری منشأ بروز جرائم عمده جرائم اقتصادی است، لذا در ادبیات حقوقی ایران نیز این دو اصطلاح در کنار هم و به صورت ترکیبی استفاده می‌شود، مثلاً مجرمین اقتصادی را مفسدین اقتصادی، جرائم اقتصادی را نیز گاه مفاسد اقتصادی نام نهاده‌اند. «اگر ما فساد مالی و اقتصادی را کلیه رفتارها و سوءرفتارهایی بدانیم که موجب اختلال در نظم اقتصادی یا عملکرد بهینه مراکز اقتصادی در مقیاس‌های مختلف از واحدهای کوچک گرفته تا اختلال در اقتصاد کشور می‌شود» (عباس‌زادگاه، ۱۳۸۳: ۱۳۸). در آن صورت غالب جرائم مندرج در تبصره ماده ۳۶ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ تحت عنوان فساد نیز قابل تعریف هستند.

۲- رویکرد بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی نسبت به فساد اقتصادی و اداری

رهبر جمهوری اسلامی ایران، به مناسبت چهلمین سال انقلاب اسلامی در ۲۲ بهمن ۱۳۹۷ و با مخاطب قراردادن جوانان، ضمن بیان پیشینه وقوع انقلاب و دشواری‌های آن، به دستاوردهای چهل‌ساله انقلاب اسلامی ایران پرداخت و چشم‌انداز آینده انقلاب را در بخش‌های مختلفی، از جمله علم و پژوهش، معنویت و اخلاق، عدالت و مبارزه با فساد در قالب بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی تبیین کرد. در این قسمت، رویکرد بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی نسبت به فساد اقتصادی و اداری بررسی می‌شود.

اشکذری، ۱۳۸۴: ۱۸۵). برقراری عدالت اقتصادی در جامعه دارای اهمیت ویژه‌ای است و انحراف از آن ریشه تمام مفاسد اقتصادی است. از این رو تمام مؤمنین باید نسبت به این مهم اهتمام داشته تا مانع ورود دشمنان در این عرصه گردند.

۲-۲- توجه به انواع فساد

توجه به انواع فساد یکی دیگر از عناصر فساد در بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی است. فساد اقتصادی و سیاسی از انواع فساد مورد در بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی است. «فساد اقتصادی و اخلاقی و سیاسی، توده چرکین کشورها و نظام‌ها و اگر در بدنه حکومت‌ها عارض شود، زلزله ویرانگر و ضربه زنده به مشروعیت آن‌ها است و این برای نظامی چون جمهوری اسلامی که نیازمند مشروعیتی فراتر از مشروعیت‌های مرسوم و مبنایی‌تر از مقبولیت اجتماعی است، بسیار جدی‌تر و بنیانی‌تر از دیگر نظام‌ها است» (خامنه‌ای، ۱۳۹۷: ۲).

یکی از آفت‌های مهم سلامت اقتصادی جامعه، فساد مدیران در سطوح مختلف می‌باشد که ساختار اقتصادی و اجتماعی نظام را دچار تلاطم می‌نماید. فساد مدیران در بخش‌های دولتی و خصوصی مصادیق گوناگونی را شامل می‌شود؛ استفاده غیرقابل توجیه از اعتبارات، سمت‌ها و عنوان‌ها که زمینه بسیاری از سوءاستفاده‌های مالی را به دنبال دارد، در شمار مهم‌ترین شاخصه‌های فساد در سطح مدیران و برخی مسؤولین جامعه می‌باشد. پس از پیروزی انقلاب اسلامی امیدهای زیادی در مورد ریشه‌کنی فساد در دل مردم ایجاد شد، هرچند انقلاب اسلامی در بحث مبارزه با فساد گام‌های بسیار بلندی برداشت، اما رفته‌رفته این امر مهم به حاشیه رفت و فساد این بار با چهره‌های موجه و فراگیر در کشور ظهور پیدا کرد (فتاحی، ۱۳۹۶: ۲۹).

گسترش مفاسد مالی و اقتصادی که می‌تواند به ازهم‌پاشیدن نظام اقتصادی کشور منجر شود، از جمله دغدغه‌های مقام معظم رهبری در چند دهه اخیر می‌باشد که در زمره یکی از محورهای بیانیه گام دوم انقلاب نیز بدان اشاره شده است و از مصادیق بارز تجاوز به حقوق مردم توسط قدرتمندان جامعه می‌باشد که به سرعت می‌تواند در سطوح پایین‌تر جامعه تسری

پیمانه و وزن را به عدالت ادا کنید!» خداوند در این آیه بشر را به کم‌فروشی متذکر می‌شود و به تنظیم پیمانه به عدل و حق سفارش می‌کند. «أووا» به معنای این است که اضافه کنید و از آن نگاهید و «قسط» به معنای عدل و تسویه غیر از نقصان و تفسیر است (سبزواری، ۱۴۰۶: ۱۰۸/۳). نظیر این آیه را در سوره دیگر هم می‌بینیم که قرآن کریم در آیه ۱۸۱ سوره شعراء می‌فرماید: «حق پیمانه را ادا کنید (و کم‌فروشی نکنید) و دیگران را به خسارت نیفکنید!» علامه طباطبایی در تفسیر المیزان می‌فرماید: «ایفاء به قسط به معنای این است که بدون اجحاف به عدالت عمل شود» (طباطبایی، ۱۳۸۰: ۳۷۹/۷).

تبعیض در بهره‌مندی از امکانات و امتیازات اجتماعی به معنای تقدم فردی بر دیگران در حقوق و امکانات بدون ترجیح و توجیه شرعی، عقلی و قانونی است که موجب توزیع ناعادلانه ثروت و منابع و همچنین نابرابری در برخورداری از فرصت‌های اجتماعی و اقتصادی می‌شود که از جمله عوامل عدم تحقق عدالت است. تبعیض از ناحیه قدرت سیاسی، رابطه‌ها را به جای ضابطه می‌نهد و احساسات را به جای معرفت و تعقل به کار می‌گیرد و زمینه چپاول ثروت‌های فرهنگی و سیاسی و مادی مردم برای غارتگران فراهم می‌شود (اخلاقی، ۱۳۹۰: ۲۱۶). تبعیض مذکور، سبب تمرکز امکانات اجتماعی و اقتصادی در فرد یا گروهی خاص و عامل تحقق و گسترش فقر عمومی در جامعه می‌گردد که از منظر اسلام مردود و ممنوع می‌باشد. امام علی (ع) در این باره می‌فرماید: «هیچ فقیری گرسنه نماند، مگر به واسطه کامیابی توانگران» (دشتی، ۱۳۷۹: ۷۰۹).

سهل‌انگاری در برخورد با مفاسد اقتصادی و بی‌تفاوتی در ایجاد زمینه‌های تحقق عدالت، آسیب‌هایی مؤثر را به دنبال خواهد داشت که موجب انحراف از آرمان‌های نظام اسلامی شده و جامعه را در مسیر اهداف متعالی به عقب می‌رانند. ویژگی‌های والای انسانی چنانکه در معرض فقر و توزیع ناعادلانه درآمدها قرار گیرد، نابود می‌شود، زیرا افرادی که گرفتار تهیه لقمه نانی بخورونمیر هستند، نمی‌توانند به فکر دیگران و مصالح و منافع جامعه خود باشند و از آرمان‌های انسانی و فضایل معنوی تصویر درستی داشته باشند (خلیلیان

تقلب و فساد را برطرف سازد و آن را به سطوح بالای اخلاقی و کارایی با توسل به تدابیر پیشگیرانه برساند. بنابراین نقش سازمان‌های نظارتی و بازرسی از لحاظ کنترل و بازرسی، حفظ و برقراری سلامت اداری یک پایه اساسی جهت مسائل اداری در کشورها محسوب می‌شود. دستگاه‌های نظارتی از دو طریق رویکرد برخوردی و روان‌شناختی می‌توانند به حفظ و ارتقای سلامت اداری کمک کنند. رویکرد برخوردی شامل تحقیقات اداری، جزایی و پیگرد کارکنان متخلف در دستگاه دولتی است که این سازمان‌ها می‌توانند به‌طور فعال و متمرکز در پی یافتن کسانی باشند که امانت عمومی را نادیده گرفته‌اند. رویکرد روان‌شناختی به‌عنوان رویکردی پیشگیرانه، شامل ایجاد و توسعه محیط مساعد برای افزایش درستکاری در جامعه است و باعث افزایش و رشد اخلاقیات در بین مردم می‌شود (نجف‌پور، ۱۳۸۸: ۴۳). این راه‌حل پایدار و پیشگیرانه بر روحیه و ویژگی‌های روان‌شناختی مردم مبتنی است و هدف از این رویکرد تقویت ارزش‌های دینی و اعتقادی برای ایجاد نظم بیشتر و درستکاری در بین مردم است.

۳- سازوکارهای پیشگیری فساد اداری و اقتصادی در حقوق کیفری ایران

پیشگیری به دو صورت کیفری و غیرکیفری انجام می‌شود. در این قسمت تلاش شده سازوکارهای پیشگیری فساد اداری و اقتصادی در حقوق کیفری ایران شامل پیشگیری کیفری و غیرکیفری بررسی شود.

۱-۳- پیشگیری کیفری

منظور از تدابیر کیفری یا واکنشی یا اقداماتی هستند که پس از وقوع پدیده مجرمانه در جهت مبارزه با آن اعمال می‌شود. این اقدامات در مفهوم اعم خود شامل تمامی تدابیری است که یک نظام حکومتی در مقابل یک پدیده مجرمانه اتخاذ می‌کند، اعم از کیفری، مدنی، اداری و حتی صنفی، مانند تنبیهات انضباطی، جبران خسارت از بزه‌دیده و نیز تشدید مجازات نسبت به عمل مجرمانه‌ای که قبلاً نسبت به آن قانون‌گذاری جزایی صورت گرفته است (نجفی ابرندآبادی، ۱۳۸۳: ۲۵). هنوز هم دولت‌ها داشتن یک سیاست جنایی موفق را مستلزم داشتن سیاست کیفری مؤثر می‌دانند. بنابراین

یابد، از جمله اموری که موجب مخدوش‌شدن عدالت اقتصادی می‌شود. یکی از جدی‌ترین معضلات کنونی کشور، مفاسد مالی و اقتصادی به‌ویژه در سطح افراد قدرتمند جامعه می‌باشد که با بهره‌گیری از روابط خاص و سوءاستفاده از قدرت و موقعیت خود و وابستگان صاحب نفوذشان به بهره‌برداری از امکانات و امتیازات اقتصادی، اجتماعی، اطلاعاتی و رفاهی جامعه مبادرت نموده و فضایی متشنج و آلوده را در روابط اقتصادی کشور ایجاد نموده‌اند (جاویدی، ۱۳۸۶: ۳۶۸). یکی از اصول مهم در مبارزه با مفاسد اقتصادی پرهیز از تبعیض در اجرای قانون و قاطعیت در برخورد با مفسدان اقتصادی اساس آن، نظر و نگاه دستگاه قضا و حکومت، نسبت به همه یکسان بوده، از یکسو زمینه‌های شیوع فساد و رشد مفسدان اقتصادی را از بین می‌برد و از سوی دیگر موجب شکوفایی و تحقق عدالت اقتصادی می‌گردد.

۳-۲- نظارت بر مقامات به‌عنوان راهکار مقابله با فساد

در بیانیه گام دوم بعد از ارتباط فساد و عدالت و اشاره به اشکال فساد، بر ضرورت نظارت بر مقامات به‌عنوان راهکار مقابله با فساد اشاره شده است. مطابق متن بیانیه: «سوسه مال و مقام و ریاست، حتی در علوی‌ترین حکومت تاریخ، یعنی حکومت خود حضرت امیرالمؤمنین (ع) کسانی را لغزاند، پس خطر بروز این تهدید در جمهوری اسلامی هم که روزی مدیران و مسؤولانش مسابقه زهد انقلابی و ساده‌زیستی می‌دادند، هرگز بعید نبوده و نیست و این ایجاب می‌کند که دستگاهی کارآمد با نگاهی تیزبین و رفتاری قاطع در قوای سه‌گانه حضور دائم داشته باشد و به‌معنای واقعی با فساد مبارزه کند، به‌ویژه در درون دستگاه‌های حکومتی. دستگاه‌های نظارتی و دولتی باید با قاطعیت و حساسیت، از تشکیل نطفه فساد پیشگیری و با رشد آن مبارزه کنند» (خامنه‌ای، ۱۳۹۷: ۲).

سازمان‌های کنترلی و بازرسی، حلقه ارتباط بین مردم و دولت بوده و حالت داور را دارند که میان مردم و دولت سازش برقرار می‌کنند و از سلامت اداری حمایت می‌کنند. درواقع این سازمان باید سعی کند که علت و ریشه‌های فقدان کارایی را همراه با مشکلات دیوان‌سالاری، از قبیل سوءمدیریت،

برای پیشگیری از جرائم اقتصادی تدابیر واکنشی از اهمیت بالایی برخوردار است.

۱-۱-۳- مجازات حبس و جزای نقدی

قانون‌گذار برای کیفر مجرم، از جمله در فساد اقتصادی و اداری، دو نوع مجازات اصلی و تبعی تعیین کرده است. مجازات‌های اصلی که در قانون برای کیفردهی به مجرمین اداری و اقتصادی در نظر گرفته شده است که مهم‌ترین آن‌ها جزای نقدی و حبس است. این که در میان مجازات‌های مختلف، مانند حبس جزای نقدی شلاق و انفصال از خدمات دولتی و عمومی کدام یک برای مقابله با جرائم اقتصادی مناسب‌تر است، بسته به شخصیت هر مجرم ممکن است متفاوت باشد؛ با این حال بسیاری بر این عقیده هستند که مجازات‌های مالی و بالأخص جزای نقدی بهترین گزینه هستند (ابراهیمی، ۱۳۸۶: ۱۴۴)، زیرا انگیزه اصلی مرتکب در این گونه جرائم کسب منفعت مادی است و مجرمین اقتصادی اشخاصی سودجو و حسابگرند، لذا جزای نقدی می‌تواند فرد بالقوه بزهکار را از ارتکاب آن منصرف نماید و بدین ترتیب با قدرت بازدارندگی که دارد مانع از تکرار جرم خواهد گردید. در غالب مصادیق مفاسد اداری و اقتصادی، قانون‌گذار از نوع نسبی جزای نقدی استفاده کرده است و جزای نقدی ثابت کمتر پیش‌بینی شده است. جزای نقدی نسبی بر اساس نسبتی از ارزش مال به دست‌آمده از بزه تعیین می‌شود که معادل یا چند برابر آن خواهد بود. تعیین این نوع از جزای نقدی در بسیاری از قوانین و مقررات راجع به جرائم اقتصادی پیش‌بینی شده است. از جمله در قانون ممنوعیت اخذ پورسانت در معاملات خارجی که معادل مال به دست‌آمده از بزه به‌عنوان جزای نقدی تعیین گردیده است و در ماده ۳ قانون تشدید مرتکبین ارتشاء و ... که معادل ۲ برابر مال به دست از جرم تعیین کیفر گردیده است.

بازدارنده باشد، زیرا رابطه اجتماعی را قطع نمی‌نماید و اطرافیان و دوستان مرتکب نیز معمولاً از این نوع محکومیت بی‌اطلاع می‌مانند، لذا جزای نقدی به‌تنهایی فاقد اثر بازدارندگی است. در قوانین و مقررات ایران جزای نقدی، شلاق و سایر مجازات‌های تعزیری اغلب به‌عنوان مکمل مجازات حبس مطرح هستند. این موضوع به‌ویژه در مورد جرائم اقتصادی نمود آشکارتری دارد، این در حالی است که کیفرشناسان (نوروزی، ۱۳۹۰: ۵۰) تأکید دارند در مورد مجرمین اقتصادی حبس در صورتی مجازاتی بهینه است که مجازات نقدی قدرت بازدارندگی سته باشد، لذا به‌نظر می‌رسد درباره مجرمین اقتصادی جزای نقدی به‌عنوان مجازات اصلی و حبس و شلاق به‌عنوان مجازات تکمیلی باید مدنظر قرار داشته باشد.

برای ایجاد بازدارندگی و سرکوب شدید جرائم اقتصادی، مجازات‌های اصلی مانند زندان و جزای نقدی به‌تنهایی کافی نبوده و استفاده از تدابیر دیگری که مانع تکرار جرم در آینده می‌شود، به صورت کیفر تکمیلی و تبعی لازم است، البته مجازات تکمیلی به مجازاتی گفته می‌شود که با مجازات اصلی گردد و باید در حکم محکومیت قید گردد تا قابل اجرا شود که این مجازات‌ها به دو دسته تقسیم می‌شوند: ۱- مجازات تکمیلی اختیاری که در ماده ۲۳ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲/۰۲/۰۱ بیان شده است؛ ۲- مجازات تکمیلی اجباری که در قوانین متفاوتی پیش‌بینی شده است، مانند مجازات انفصال موقت و دائم از خدمات عمومی که به‌موجب ماده ۱ ق.ت.م.ا.ک پیش‌بینی شده است، اما مجازات‌های تبعی، مجازات‌های هستند که بدون نیاز به قید در حکم دادگاه به‌تبع مجازات اصلی اعمال می‌شوند که قانون‌گذار در ماده ۲۵ قانون مجازات اسلامی مصوب شرایط آن را بیان نموده است.

۲-۱-۳- توقیف مال موضوع جرم

علاوه بر مجازات‌های اصلی، نوعی مجازات‌ها تحت عنوان مجازات‌های تبعی یا تکمیلی وجود دارد که منظور از آن ضمانت اجراهایی است که بر مجازات‌های اصلی اضافه می‌شود یا در کنار آن‌ها اعمال می‌گردد. این ضمانت اجرا

با وجود قدرت انکارنشده جزای نقدی در بازدارندگی جزای نقدی، حبس مجازات غالبی است که قانون‌گذار برای همه انواع جرائم اقتصادی پیش‌بینی نموده است. در تعیین کیفر حبس برای جرائم اقتصادی این واقعیت از اذهان دور نمانده است که جزای نقدی به‌تنهایی نمی‌تواند در جرائم اقتصادی

مجازات‌های تکمیلی معمول برای مرتکبین این‌گونه جرائم است. بدین‌ترتیب ضمن این‌که مجرم را از شغل خود محروم می‌نماید که خود مجازات سنگینی است. در عین حال وی را برای مدت مشخص یا برای همیشه از سازمان متبوع دور می‌کند، لذا امکان تکرار جرم اقتصادی مزبور را از وی سلب می‌نماید. در مقررات جزایی ایران انفصال موقت یا دائم از خدمات دولتی و عمومی یکی از مجازات‌های پرکاربرد برای مجرمینی است که در دستگاه‌های دولتی و عمومی شاغل هستند (شیخ‌الاسلامی و جلالی، ۱۳۹۵: ۱۴۱). انفصال دائم از خدمات دولتی و عمومی در ماده ۱۹ قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲ در زمره مجازات‌های تعزیری درجه ۴ و در کنار حبس بین ۵ تا ۱۰ سال و جزای نقدی بین ۱۸ تا ۳۶ میلیون تومان قرار گرفته است. ولی انفصال موقت تنها به‌عنوان مجازات تکمیلی قابل تصور است که در بند «ت» ماده ۲۳ آمده است. اگر انفصال موقت باشد، انفصال را موقت، وگرنه انفصال دائم می‌نامند. در حین انفصال، عنوان مستخدم دولت و کارمند دولت بر شخص منفصل صدق نمی‌کند، مگر این‌که برابر مقررات استخدام پس از رسیدگی به نحوی از انحاء، ایام خدمت رسمی محسوب شود. انفصال از خدمت هنگامی مجازات کیفری محسوب می‌شود که در قوانین کیفری پیش‌بینی شده باشد، در این صورت رسیدگی به آن در صلاحیت محاکم عمومی است، لیکن اگر در آیین‌نامه‌ها یا مقررات اداری و استخدامی پیش‌بینی شده باشد، مجازات اداری به‌شمار می‌رود.

مطابق ماده ۳ قانون تشدید مجازات مرتکبین ارتشاء و اختلاس و کلاه‌برداری مصوب ۱۳۶۷، برای مرتشی در صورتی که در مرتبه مدیرکل یا هم‌طراز مدیرکل یا بالاتر باشد و یا چنانچه قیمت مال یا وجه مأخوذه بیش از یک میلیون ریال باشد، به‌عنوان متمیم مجازات، انفصال دائم از خدمت را تعیین کرده و ماده ۴۴ همین قانون، تشکیل یا رهبری شبکه فعال در زمینه ارتشاء و اختلاس و کلاه‌برداری را مستوجب انفصال دائم از خدمات دولتی دانسته است.

در رابطه با اختلاس، تبصره ۲ ماده ۵ قانون مورد اشاره، برای کارکنان و کارمندان دولت که بیش از مبلغ ۵۰ هزار ریال

متنوع‌اند. در قانون جدید مجازات اسلامی و در ماده ۲۳ آن مجازات‌های تبعی و تکمیلی احصاء شده است. توقیف مال موضوع جرم، از جمله این نوع مجازات‌ها در زمینه فساد اداری و اقتصادی است.

در قانون مجازات اسلامی رد مال یا استرداد عواید حاصل از ارتکاب جرم به‌طور مشخص در ردیف مجازات‌های تبعی یا تکمیلی نیامده است. واقعیت این است که رد مال یا عواید حاصل از جرم، مجازات نیست و نوعی تکلیف قانونی است، اما قانون‌گذار در بند «ر» ماده ۲۳ توقیف وسایل ارتکاب جرم یا رسانه یا مؤسسه دخیل در ارتکاب جرم را به‌عنوان یکی از مجازات‌های تکمیلی آورده است. در مقررات مختلف ناظر بر جرائم اقتصادی حکم به رد مال یا منافع حاصل از جرم به قاضی تکلیف شده است، از جمله در جرائم کلاه‌برداری موضوع ماده ۱ و اختلاس موضوع ماده ۵ قانون تشدید مجازات مرتکبین اختلاس، ارتشاء و کلاه‌برداری، رد مال به‌صراحت مقرر شده است (بابایی و غلامی، ۱۳۹۱: ۱۱).

هرچند موارد این‌چنینی را نمی‌توان مجازات در نظر گرفت و در واقع مال نامشروع باید به صاحب آن یا دولت برگردد، اما ضبط مال موضوع جرم را باید نوعی مجازات تلقی کرد، زیرا وسایل و برخی اموال موضوع جرم لزوماً به طریق نامشروع به‌دست نیامده است، بلکه در طریق نامشروع به‌کار گرفته شده است. قانون‌گذار جدید صراحتاً در تبصره ۲ ماده ۱۹ حکم مصادره مجزا کرده است و در ردیف هیچ نوع مجازات تعزیری اصلی قرار نداده است، اما آیا می‌توان توقیف وسایل ارتکاب جرم را با ضبط مال موضوع جرم یکی دانست؟ مثلاً در خصوص رشوه، تبصره ۲ ماده ۳ قانون تشدید مجازات مرتکبین ارتشاء، اختلاس و کلاه‌برداری، ضبط مال مورد ارتشاء را به‌عنوان تعزیر و مجازات راشی مقرر داشته است. این مال همان وسایل ارتکاب جرم است؟ به‌نظر می‌رسد چنین باشد، زیرا وسیله ارتکاب جرم قرار گرفته است.

۳-۱-۳- انفصال از خدمات دولتی و عمومی

باتوجه به این‌که فساد اداری از سوی کارمندان دولت و مؤسسات عمومی ارتکاب می‌یابند، لذا انفصال از خدمات دولتی و عمومی به‌طور موقت یا دائم یکی دیگر از

از خدمات دولتی و دستگاه‌های مشمول این قانون. «تخلفات اداری پدیده پیچیده‌ای است که تحت تأثیر عوامل متعددی، از جمله مسائل فرهنگی، شخصیتی، اداری، اقتصادی و اجتماعی رشد می‌کند، لذا برای پیشگیری از آثار سوءتخلفات لازم است با شناخت این عوامل و میزان تأثیر هر کدام، الگویی بومی متناسب با شرایط هر جامعه‌ای به کار گرفته شود. در اجرای اصل ۳۶ قانون اساسی حکم به مجازات و اجرای آن صرفاً از طریق دادگاه‌های جزایی صالحه و به موجب قانون خواهد بود. با این توصیف در موضوعات کیفری که جرمی توسط پرسنل اداری اتفاق می‌افتد، اعم از مواردی که مربوط به جرائم عمومی است مانند ضرب و جرح، سرقت و پرداخت دیه (موضوع قانون مجازات اسلامی)، همگی در صلاحیت رسیدگی بدو دادسرا و سپس دادگاه‌های کیفری است، البته قدر متقین این است که براساس اصل ۱۵۹ قانون اساسی در دعاوی با ماهیت مدنی نیز اصل بر صلاحیت محاکم حقوقی است، مگر این که قانون‌گذار مراجع دیگری را تعیین کرده باشد، بنابراین در این خصوص، چنانچه موضوع مربوط به مواردی از قبیل صحت قرارداد و شرایطی مانند فقدان اهلیت و نتیجتاً بطلان آن باشد، موضوع در صلاحیت محاکم حقوقی دادگستری است، اما درخصوص آن دسته از مسائلی که به طور خاص مربوط به تخلفات مندرج در قوانین جاری است، هیأت‌های تخلفات اداری متشکله در دستگاه‌های اجرایی به عنوان مرجع اختصاصی غیرقضایی صلاحیت رسیدگی دارند.

۲-۳- پیشگیری غیرکیفری

منظور از پیشگیری غیرکیفری، روشی است که بر سازوکارهای غیرکیفری متکی است و عموماً بر اقدامات غیرواکنشی و به پیشگیرانه دلالت دارد.

۲-۱-۳- خصوصی سازی و کاهش مداخله دولت

خصوصی سازی «عبارت است از فرایند انتقال وظایف و تأسیسات یک واحد دولتی به یک واحد خصوصی و یا فروش بیش از ۵۰ درصد سهام یک مؤسسه دولتی به بخش خصوصی و در تعریف عمومی تر عبارت است از انتقال و تفویض وظایف دولتی به نیروهای بازار. به تعبیر جدید

اختلاس کنند و یا عمل اختلاس را توأم با جعل سند انجام دهند، مجازات انفصال دائم از خدمت مقرر داشته و ماده ۶۶ شروع کنندگان به اختلاس را در صورتی که در مرتبه مدیرکل یا بالاتر باشند، به همین مجازات محکوم کرده است.

۴-۱-۳- مجازات انضباطی و اداری

مجازات انضباطی و اداری در واقع عکس العمل مراجع اداری هستند که در مقابل ارتکاب رفتارهای غیرقانونی و تخلفات اداری به همراه مجازات‌های کیفری یا به طور مستقل اعمال می‌شوند. «البته این ضمانت اجراها برحسب خصوصی یا دولتی بودن دستگاه فرق می‌کند و معمولاً در نهادهای خصوصی برعهده دستگاه مربوطه است. با این حال چه بسا جرم اقتصادی از سوی کسی ارتکاب یافته باشد که ضمانت اجرای اداری موجبی برای تنبیه وی نداشته باشد. در واقع ضمانت اجراهای اداری بیشتر بر مجرمینی بار می‌شود که کارمندان دولت یا نهادهای عمومی غیردولتی باشد» (نورزاد، ۱۳۸۹: ۳۴۲). مطابق ماده قانون رسیدگی به تخلفات اداری مصوب ۱۳۷۲ که مهم‌ترین قانون درخصوص مجازات انضباطی و اداری است، تنبیهات اداری عبارت‌اند از: «الف- اخطار کتبی بدون درج در پرونده استخدامی؛ ب- توبیخ کتبی با درج در پرونده استخدامی؛ ج- کسر حقوق و فوق‌العاده شغل یا عناوین مشابه حداکثر تا یک سوم از یک ماه تا یک سال؛ د- انفصال موقت از یک ماه تا یک ساله، تغییر محل جغرافیایی خدمت به مدت یک تا پنج سال؛ و- تنزیل مقام و محرومیت از انتصاب به پست‌هایی حساس و مدیریتی در دستگاه‌های دولتی و دستگاه‌های مشمول این قانون؛ ز- تنزیل یک یا دو گروه و یا تعویق در اعطای یک یا دو گروه به مدت یک یا دو سال؛ ح- بازخرید خدمت در صورت داشتن کمتر از ۲۰ سال سابقه خدمت دولتی در مورد مستخدمین زن و کمتر از ۲۰ سال سابقه خدمت دولتی در مورد مستخدمین مرد با پرداخت ۳۰ تا ۶۵ روز حقوق مبنای مربوط در قبال هر سال خدمت به تشخیص هیأت صادرکننده رأی؛ ط- بازنشستگی در صورت داشتن بیست سال سابقه خدمت دولتی برای مستخدمین زن و بیش از ۲۵ سال سابقه خدمت دولتی برای مستخدمین مرد براساس سنوات خدمت دولتی با تقلیل یک یا دو گروهی) اخراج از دستگاه متبوع؛ ک- انفصال دائم

حقوق تولیدکنندگان و مصرف‌کنندگان جلوگیری و فضای رقابت سالم و رشد و توسعه و امنیت سرمایه‌گذاری و برقراری عدالت و تأمین اجتماعی و باز توزیع درآمد و فراهم کردن زمینه‌ها و مزیت لازم و رفع بیکاری را فراهم نماید.» خصوصی‌سازی و مقررات‌زدایی دو سازوکار مهم برای پیشگیری و مبارزه با فساد است که اجرای هر یک بر دیگری تأثیرگذار است.

۳-۲-۲- نظارت

یکی از مهم‌ترین سازوکارهای غیرکیفری پیشگیری از فساد اداری و اقتصادی، نظارت است و از آنجا که بانک‌ها مجرای اصلی و مهم فساد اداری و اقتصادی هستند و انتقال پول‌های حاصل از فساد اداری و اقتصادی از طریق بانک‌ها صورت می‌گیرد، لذا با نظارت از طریق نقل و انتقال وجوه، امکان نظارت به‌منظور پیشگیری میسر است. به عبارتی «نظر به این که حجم قابل توجهی از عواید حاصل از جرائم اقتصادی، به‌ویژه فساد و پول‌شویی از طریق سیستم‌های پولی و بانکی به جریان افتاده و وارد ساختار اقتصادی کشور می‌شود، لذا توجه به عملکرد این‌گونه مؤسسات با ایجاد سیستم جامع نظارتی و کنترلی برای آن‌ها و اجرای دقیق این سیستم، می‌تواند عامل پیشگیرانه مهمی محسوب شود. با نظارت همواره خطر برملاشدن تخلف وجود دارد. به‌طور کلی ممکن است این نتیجه به‌دست آید که بین اثرات پیشگیرانه و خطر کشف همبستگی وجود دارد. علاوه بر مقررات داخلی، اسناد مهم سازمان ملل به موارد کنترلی مانند تعیین هویت مشتری، حفظ و نگهداری اسناد، مدارک و گزارش موارد مشکوک، تأکید ورزیده‌اند» (علیمیری، ۱۳۸۹: ۲۳)، البته نظارت می‌تواند از طریق دستگاه‌های نظارتی مانند سازمان بازرسی کل کشور در ابعاد و شیوه‌های مختلف صورت گیرد.

۴- راهکارها

به‌منظور کارآمدی مقابله و پیشگیری از فساد اقتصادی و اداری، راهکارهای زیر قابل ارائه است:

۴-۱- تنوع و تناسب کیفرها

تنوع کیفر به‌معنای گوناگونی کیفرهاست و برای پیشگیری از جرائم اقتصادی و اداری باید کیفرهای متنوع وجود داشته

مؤسسات بین‌المللی نیز خصوصی‌سازی عبارت است از مسؤول کردن مردم در فعالیت‌های اقتصادی» (اردشیری، ۱۳۸۶: ۳۵۲). خصوصی‌سازی را به‌واقع می‌توان یک برنامه اصلاحی مقابله با فساد قلمداد کرد (ربیعی، ۱۳۸۳: ۴۲)، چراکه می‌تواند با خارج کردن دارایی‌های خاصی از کنترل دولت و تبدیل اقدامات صلاح‌دیدگی مقامات به انتخاب‌های مبتنی بر محرکه‌های بازار توسط بخش خصوصی از فساد بکاهد. تجربه نشان داده است که هرچه دولت‌ها بزرگ‌تر و با اختیارات گسترده‌تر باشند، زمینه‌های فساد در آن‌ها بیشتر خواهد بود. معایب و نواقص ناشی از ماهیت و ساختار اقتصاد متمرکز که خود عامل مهم جرم‌زایی است، پیرو این است که دولت به‌عنوان شخصیت حقوقی، تصدی و مدیریت منابع و فرصت‌های اقتصادی و نیز مسؤولیت تخصیص آن‌ها را به عهده دارد. بنابراین دولت‌مردان بخش عمده‌ای از این منابع و فرصت‌ها را به خود یا دوستان یا بستگان اختصاص می‌دهند و پایه‌های فساد اقتصادی در تخصیص بهینه و مطلوب منابع نیز از این نقطه آغاز می‌شود و به‌دلیل فوق تصدی‌های دولتی معمولاً یا رانت‌خواری یا ایجاد شبهه رانت همراه بوده است. از سوی دیگر دولت از وظیفه ماهیتی و اصلی خویش که همان اعمال حاکمیتی قوی، مستمر و همه‌جانبه و نیز سیاست‌گذاری و هدایت اقتصاد ملی در سطح بین‌المللی است، دور می‌ماند و این امر خود موجب بروز مفسده‌های اقتصادی است. بر مشکلات فوق، عدم سرمایه‌گذاری کلان و عدم توانایی ایجاد بستر لازم جهت جلب سرمایه‌گذاران داخلی و خارجی را نیز باید افزود که خود موجب کاهش تولید درآمد ملی و ایجاد فرصت برای عده‌ای کمی که با قدرت پیوند نزدیک‌تر دارند، می‌شود. قانون مدیریت خدمات کشوری مصوب ۱۳۸۶ در ماده ۱۵ به اجرای سیاست‌های اصل ۴۴ قانون اساسی و خصوصی‌سازی و راهکارهای آن و رعایت برنامه‌هایی جهت جلوگیری از انحصار و سوءاستفاده‌های مالی پرداخته است. این ماده مقرر می‌دارد: «امور تصدی‌های اقتصادی با رعایت اصل چهل‌وچهارم (۴۴) قانون اساسی جمهوری اسلامی جمهوری اسلامی ایران و سیاست‌های ابلاغی مقام معظم رهبری به بخش غیردولتی واگذار می‌گردد. دولت مکلف است با رعایت قوانین و مقررات مربوط از ایجاد انحصار، تضییع

هست. امری قضایی است، زیرا این قاضی است که با هر پرونده‌ای که مواجه می‌شود، باید وی تناسب بین کیفر و جرم را برقرار بکند و امری تبعی است، چراکه قاضی باید در محدوده کیفر پیش‌بینی‌شده در قانون برای جرم ضمانت اجرا را مشخص سازد.

۲-۴- سرعت و جدیت در مقابله با فساد اقتصادی و اداری

برای پیشگیری بهتر از جرائم اقتصادی کیفر جرائم مزبور باید متحول گردد و ابتدا باید کیفرهای متنوع و متناسب با جرائم پیش‌بینی شود، چراکه وجود کیفرهای نامتناسب و حتی اشد، مانند اعدام برای جرائم اقتصادی که اکثراً اجرا نمی‌شود، نمی‌تواند عامل بازدارنده محسوب شود و در کنار آن بعد از صدور حکم قطعی باید احکام به‌سرعت اجرا شود، زیرا که عدم اجرای مجازات در زمان مناسب می‌تواند موجب تجری دیگران شود و درنهایت در کنار مجازات اصلی اعمال مجازات تکمیلی و تبعی نسبت به مجرمین اقتصادی ضروری به نظر می‌رسد (صفاری، ۱۳۸۶: ۱۰۹/۲). به‌طور کلی سرعت و حتمیت در رسیدگی‌ها و اجرای مجازات‌ها از تدابیر مهم واکنشی است که می‌توانند از جرائم اقتصادی پیشگیری بکند و در مقابل تأخیر و ایجاد فاصله طولانی میان عمل و عکس‌العمل، علاوه بر این که از قبح عمل و تأثیر عکس‌العمل در نظر مرتکب و یا دیگران به مقدار قابل توجهی می‌کاهد. مانعی مهم در پیشگیری از جرائم محسوب می‌شود (حبیب‌زاده و همکاران، ۱۳۸۰: ۹۲). با این حال، مفسدان اقتصادی که بخش عمده‌ای از آن‌ها را مجرمان یقه‌سفید تشکیل می‌دهند، بانفوذ در دستگاه قضایی و یا اعمال فشارهای روانی از سوی احزاب سیاسی و رسانه‌های جمعی وابسته و ...، درصد آن برخوانند آمد تا نتیجه را به سود خود تغییر دهند و موانعی در سرعت و حتمیت رسیدگی‌ها و اجرای مجازات‌ها ایجاد بکنند که باید برای رفع این نوع مانع‌ها و جلوگیری از اعمال نفوذ، همواره در دستگاه عدالت کیفری، قضاتی مستقل و بی‌طرف وجود داشته باشد.

۳-۴- تنقیح قوانین

فساد، به‌عنوان مهم‌ترین مصداق ناکارایی نظام اداری و اجرایی، در نتیجه انباشت قوانین و احکام قانونی متناقض و

باشد (محمودی جانکی، ۱۳۸۸: ۱۶۷)، البته در این میان انواع کیفرها محاسن و معایب منحصربه‌فرد خود را دارند. به‌عنوان مثال برخی معتقدند که «حبس طولانی‌مدت یکی از ضمانت‌اجراهای مناسب برای کیفر بزهکارانی است که به جهت موقعیت شغلی و مالی یا مکان وقوع جرم توان فرار از مجازات به طرق مختلف، مانند فرار به خارج یا پنهان شدن در مکان‌هایی که از دسترس مراجع تعقیب به دور است، را دارند. بنابراین مجازات‌های طولانی در مورد بزهکارانی که مرتکب جرائم سنگینی شده‌اند و نیز در مورد مجرمین حرفه‌ای اجتناب‌ناپذیر است. این امر نیز اصلاح و بازسازی اجتماعی این دسته از بزهکاران را شدیداً تحت تأثیر قرار می‌دهد، لیکن این امکان وجود دارد که اگر تحول رفتار زندانی، حاکی از حصول نتیجه اعمال برنامه اصلاح و درمان باشد، بتوان مدت حبس را کاهش داد و اما در مورد مجازات‌های کوتاه‌مدت نظر همگان بر این است که معایب آن خیلی بیشتر از مزایای آن است» (بولک، ۱۳۷۲: ۶۲)، البته علاوه بر تنوع کیفرها، تناسب بین جرائم و مجازات‌ها نیز در پیشگیری از جرائم اقتصادی نقش چشم‌گیری دارد، اما متأسفانه قانون‌گذار ما بنا به مصالح مورد نظر خود از این قاعده مشهور در حقوق کیفری که «کیفر باید متناسب با جرم باشد، میزان و نوع کیفر تابعی از جرم بوده است» (محمودی جانکی، ۱۳۸۸: ۹۷۹). تبعیت نمی‌کند و این‌گونه مجازات‌ها با همان شدتی که قانون‌گذاری شده‌اند و گاه هیچ با جرم ارتكابی ندارند، در فرآیند رسیدگی کیفری تعیین و سپس اجرا می‌شوند. به‌عنوان نمونه ممکن است برای جعل اسکناس صرفاً به‌خاطر احراز سلیقه‌ای سوءنیت، متهم مفسد فی الارض تشخیص داده شده و اعدام گردد، البته نمونه دیگر عدم تناسب کیفر در جرم پول‌شویی نیز مشهود است، چراکه قانون‌گذار برای چنین جرمی علاوه بر استرداد درآمد و عواید حاصل از ارتکاب جرم تنها جزای نقدی در ماده ۹ قانون مبارزه با پول‌شویی پیش‌بینی نموده است که به نظر این کیفرها سبک و ناکارآمد هستند. به هر حال برای مقابله مؤثر با جرائم اقتصادی باید تناسب لازم بین کیفرها و جرائم مزبور باشد و برای رعایت این تناسب نیز علاوه بر شرایط زمانی و مکانی باید به شخصیت مرتکبین نیز توجه شود، البته می‌توان گفت که تناسب امری قضایی و تبعی نیز

مختلف با هدف حرکت به سمت مدل اجماعی قانون‌نویسی بهترین راهکار این حوزه است.

از این رو مقررات‌زدایی و حذف قوانین و مقررات زائد و غیرضروری و دست و پاگیر به‌ویژه موارد مخل فعالیت‌های اقتصادی - اجتماعی، ساده‌سازی: رفع پیچیدگی‌ها و ابهام‌زدایی از قوانین و مقررات، لغو قوانین قدیمی و متروک و رفع خلأهای قانونی و جبران کمبودها و نواقص از طریق وضع یکسری قوانین جدید و اصلاح و تکمیل آن‌ها و توجه به مؤثرکردن قوانین و مقرراتی اجرا نشده^۱ به دلیل اهمیت نقش قانون در مقابله با این جرم، مواردی است که باید مورد توجه قانون‌گذار قرار گیرد. تعریف جرائم اقتصادی چالشی دیگر در پیشگیری از جرائم اقتصادی است (مصطفی‌پور، ۱۳۹۵: ۶۵). زمانی می‌توان از جرائم اقتصادی پیشگیری کرد که مصادیق آن حتی به صورت حداقلی توسط قانون‌گذار تعیین شده باشد. چنانچه مصادیق جرائم اقتصادی به‌طور قانونی تعیین شوند، تعیین حقوقی و جرم‌شناختی مصادیق آن نیز در پی خواهد آمد. تعیین حقوقی یا جرم‌شناختی مصادیق جرائم اقتصادی بدون تعیین قانونی مصادیق آن نمی‌تواند چالش پیشگیری را رفع کند.

نتیجه‌گیری

بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی، دورنمای جمهوری اسلامی در مسیر تحقق تمدن نوین اسلامی است. تحقق تمدن نوین اسلامی نیازمند عناصر متعددی، از جمله سلامت اداری اقتصادی است. در مقاله حاضر به بررسی این سؤال پرداخته شد که رویکرد بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی نسبت به فساد اقتصادی و اداری و سازوکارهای پیشگیری از آن در حقوق کیفری ایران چیست؟ نتایج نشان داد از منظر بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی، فساد اداری و اقتصادی موجب اختلال در نظام اقتصادی و اجتماعی، افزایش گسل‌های طبقاتی در جامعه است. بی‌تردید عدالت اقتصادی زمینه‌ساز بروز و ظهور سایر مصادیق عدالت می‌باشد که مبارزه با مفاسد اقتصادی از لوازم آن به‌شمار می‌آید و تجلی عدالت در عرصه اقتصاد،

متعارض که زمینه سوءاستفاده از آن‌ها را فراهم حاصل می‌گردد، اثرات مخرب تورم قوانین کمتر از تورم نقدینگی نیست و از آنجا که که کارکرد تنقیح قوانین در امر مبارزه با فساد، روشن است، شناسایی تناقضات و تعارضات قانونی و جداسازی قوانین معتبر از بین انبوه قوانین مختلف، در این حیطة بسیار مؤثر است، لذا مسأله پیشگیری از وقوع جرم با تدوین و تنقیح قوانین مناسب امری است که قابل توجه است (حسن‌پور، ۱۳۹۴: ۲).

در سیستم حقوقی ایران به‌غیر از مجلس شورای اسلامی، تصویب مقررات کیفری متعدد از سوی مجمع تشخیص مصلحت نظام، هیأت عمومی دیوان عالی کشور، قوه مجریه، قوه قضائیه و نیز شورای عالی انقلاب فرهنگی و برخی نهادهای دیگر واقع می‌گردد و این نهادها نیز در این حیطة عمل می‌کنند (شمس نارتی و جاهد، ۱۳۸۷: ۹۷). عدم وضوح در سلسله‌مراتب نهادهای قانونی در ایران و تأثیر منفی آن در شناخت روابط میان قوانین و رقابت منابع قانونی عامل اصلی تعدد و پراکندگی قوانین است که بر مشکلات مقابله و پیشگیری از فساد اقتصادی و اداری می‌افزاید. پراکندگی و وجود قوانین متعدد که آشفتگی ذهن قضات و وکلای را نیز به‌همراه دارد. نگرش منطقی و بی‌طرفانه به وضعیت مراجع متعدد قانون، باعث وجود قوانین متعدد و زیادی نیز شده است (نجفی‌توانا، ۱۳۹۲: ۹).

به‌جای وجود این قوانین متعدد باید قوانین کارآمد و جامع موجود، اصلاح و خلأهای آن رفع گردد، نه مجدد قانونی جدید تصویب شود. گاهاً باوجود تعدد قوانین، باز قوانین کارآمدی لازم را دارند. علاوه بر این که مراجع متعددی در این حوزه وجود دارد، مسأله مهم‌تر خلأ سازوکار نظارتی و بررسی مغایرت یا عدم مغایرت مصوبات برخی نهادهای موازی قانون‌گذاری با شرع و قانون اساسی و اسناد بالادستی است؛ این مسأله ضریب خروج از دایره صلاحیت نهادهای واضح و نقض سلسله‌مراتب هنجاری را بیشتر می‌سازد. به نظر می‌رسد تأسیس مرجع واحدی برای تدوین قانون در جهت هماهنگی متون پیش‌نویس‌های پیشنهادی از سوی پیشنهاددهندگان

۱- خبر نقش تنقیح در مقابله با فساد و ارتقاء سلامت نظام اداری، دفتر هیأت دولت، ۱۳۹۸، کد خبر ۵۸۵۸.

سهام نویسندگان: در این پژوهش، نویسندگان اول به‌عنوان نویسنده مسؤول و نویسنده بعدی به‌عنوان همکار می‌باشند.

تشکر و قدردانی: لازم است از تمام کسانی که در تدوین این مقاله ما را یاری رسانده‌اند، قدردانی نماییم.

تأمین اعتبار پژوهش: این پژوهش بدون تأمین مالی انجام گرفته است.

منابع و مأخذ

الف. منابع فارسی و عربی

- ابادری فومنی، منصور (۱۳۹۲). *ترمینولوژی حقوق نوین*. جلد سوم، چاپ اول، قائم‌شهر: نشر شهید داریوش نوراللهی.
- ابراهیم‌آبادی، غلامرضا (۱۳۸۳). «تحلیلی بر وضعیت فساد در ایران». *فصلنامه مجلس و پژوهش*، ۱۱(۴۶): ۱۹۱-۲۱۳.
- ابراهیمی، شهرام (۱۳۸۶). «جرم اقتصادی و کنترل آن». *مجله حقوقی دادگستری*، ۷۱(۶۱): ۱۳۳-۱۴۸.
- ابن ابی‌الحدید، عبدالحمید (۱۴۰۴). *شرح نهج‌البلاغه*. جلد بیست‌ویکم، قم: مکتبه آیت‌الله المرعشی النجفی.
- اخلاقی، غلام سرور (۱۳۹۰). *رابطه قدرت و عدالت در فقه سیاسی*. چاپ اول، قم: مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی.
- اردشیری، منصور (۱۳۸۶). «خصوصی‌سازی در آموزش عالی: اهداف، روش‌ها، تأمین مالی و تحلیل هزینه». *نشریه مجلس و پژوهش*، ۱۴(۵۵): ۳۴۹-۳۷۸.
- افضل، عبدالرحمن (۱۳۹۰). «فساد اداری و تأثیر آن بر توسعه علل، پیامدها و راهکارهای برون‌رفت». *مجله حقوقی بین‌المللی*، ۲۸(۴۵): ۲۳۵-۲۶۴.
- بابایی، محمدعلی و غلامی، میثم (۱۳۹۱). «مهم‌ترین جلوه‌های کیفرزایی در قانون جدید مجازات اسلامی». *پژوهشنامه اندیشه‌های حقوقی*، ۱(۳): ۵۹-۸۰.
- بولک، برنار (۱۳۷۲). *کیفرشناسی*. چاپ اول، تهران: انتشارات مجد.

مستلزم دغدغه‌مندی، تلاش و پیگیری در برچیدن فساد اقتصادی است که در پرتو گفتمان‌سازی عدالت، تکیه بر ذخایر عظیم مادی و معنوی و استعداد‌های انسانی کشور و دستیابی به توانمندی اقتصادی قابل تحقق و شکوفایی است. درخصوص سازوکارهای پیشگیری از فساد اقتصادی و اداری نیز نتایج بر این امر دلالت دارد که دو نوع پیشگیری کیفری و غیرکیفری قابل تبیین است. تعیین مجازات‌های اصلی مانند حبس و جزای نقدی و مجازات‌های تکمیلی مانند انفصال از خدمت مهم‌ترین مصادیق پیشگیری کیفری و همچنین خصوصی‌سازی و نظارت مهم‌ترین سازوکارهای پیشگیری غیرکیفری از فساد اقتصادی و اداری است، البته برای تأثیرگذاری سازوکاری کیفری و غیرکیفری قانون‌گذار باید بانوجه به رفع تشتت قانونی مرتبط با جرم‌انگاری و اولویت به یکپارچه‌سازی مقررات کیفری و دسته‌بندی مشخص از جرائم اقتصادی ذاتی و جرائم اقتصادی پیرامونی یا فرعی از پراکندگی قوانین کاسته و با اولویت‌دادن به مباحث ماهوی و تعیین دقیق مصادیق مجرمانه اقتصادی انسجامی را در این حیطه فراهم نماید. آنچه در این حوزه لازم است که مورد توجه قرار گیرد، تقدم سیاست غیرکیفری و راه‌حل‌های غیرکیفری باهدف سلامت و پویایی و اعتماد به فضای اقتصادی است تا سیاست کیفری در نظام کیفری نیز جرائمی که واقعاً ماهیتی اقتصادی دارند، از جرائم چندبعدی و همچنین جرائم اقتصادی خفیف از جرائم اقتصادی شدید تفکیک گردند و نسبت به هر کدام یک سیاست کیفری افتراقی اتخاذ شود، لذا مشخص کردن مدل حاکم بر سیاست کیفری و عدم توجه صرف به نظام قضایی محض و توجه به چندبعدی و برقراری ارتباط متقابل میان تمام نهاد‌های مرتبط با پیاده‌سازی سیاست کیفری و همسوسازی سیاست‌ها و شیوه عملکرد، ازجمله پیشنهادات اساسی است که عامل اصلی انسجام و راهکار مؤثر مبارزه کیفری با فساد اقتصادی و اداری است.

ملاحظات اخلاقی: در این پژوهش تمامی ملاحظات اخلاقی رعایت گردیده است.

تعارض منافع: نگارش این مقاله، فاقد هرگونه تعارض منافی بوده است.

- تمیمی، نعمان (۱۳۸۳). *دعائم الاسلام*. جلد دوم، قاهره: دار المعارف.
- جاویدی، مجتبی (۱۳۸۶). *قاموس عدالت*. چاپ دوم، تهران: نشر وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- حبیب‌زاده، محمدجعفر؛ نجفی ابرندآبادی، علی‌حسین و کلاتری، کیومرث (۱۳۸۰). «تورم کیفری، عوامل و پیامدها». *نشریه مدرس*، ۵(۴): ۵۹-۷۸.
- حسن‌پور، امین (۱۳۹۴). *کاستی‌های جرائم اقتصادی در سیاست کیفری ایران*. چاپ اول، تهران: نخستین کنگره بین‌المللی جامع حقوق.
- حکیمی، محمدرضا (۱۳۸۶). *الحیاه*. جلد پنجم، چاپ دوم، تهران: انتشارات دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- خامنه‌ای، سیدعلی (۱۳۹۷). *بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی*. چاپ اول، تهران: نشر در سایت دفتر حفظ و نشر آثار آیت‌الله خامنه‌ای.
- خدمتی، ابوطالب (۱۳۹۳). *مبارزه با فساد اداری با رویکرد اسلامی*. چاپ اول، قم: انتشارات پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- خلیلیان اشکذری، محمدجمال (۱۳۸۴). *شاخص‌های توسعه از دیدگاه اسلام*. چاپ اول، قم: نشر مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- دشتی، محمد (۱۳۷۹). *ترجمه نهج‌البلاغه*. چاپ چهارم، قم: نشر ظهور.
- ربیعی، علی (۱۳۸۳). *زنده‌باد فساد*. چاپ اول، تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- رحیمی، امین‌حسین (۱۳۹۵). *سیاست جنایی تقنینی ایران برای مبارزه با فساد اداری*. پایان‌نامه دکتری حقوق دانشگاه خوارزمی، نام استاد راهنما غفور خوئینی، تهران: دانشکده حقوق و علوم سیاسی.
- سبزواری، محمد (۱۴۰۶). *الجدید فی تفسیر القرآن المجید*. جلد سوم، بیروت: دارالتعارف للمطبوعات.
- شمس ناتری، محمدابراهیم و جاهد، محمدعلی (۱۳۸۷). «عوامل و نتایج تورم کیفری و راهکارهای مقابله با آن». *فصلنامه فقه و حقوق*، ۵(۱۷): ۹۳-۱۲۰.
- شیخ‌الاسلامی، عباس و جلالی، الهام (۱۳۹۵). «نواوری‌های قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲ در قلمرو مجازات‌های تکمیلی». *مجله وکیل مدافع*، ۶(۱۵): ۱۳۷-۱۵۱.
- صفاری، علی (۱۳۸۶). *کیفرشناسی و توجیه کیفر علوم جنایی*. جلد دوم، چاپ اول، قم: انتشارات سلسبیل.
- طباطبایی، محمدحسین (۱۳۸۰). *المیزان فی تفسیر القرآن*. جلد هفتم، بیروت: مؤسسه الأعلمی للمطبوعات.
- عباس‌زادگان، سیدمحمد (۱۳۸۳). *فساد اداری*. چاپ اول، تهران: انتشارات دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- عزیزان، مهدی (۱۳۹۰). *الزامات اقتصادی ویژه و شگرد تحقیقات اسلامی*. چاپ سوم، تهران: انتشارات زمزم هدایت.
- علیمیری، مصطفی (۱۳۸۹). *بازرسی در آیین قانون (مجموعه مقالات نخستین همایش نظارت و بازرسی کل کشور)*. چاپ اول، تهران: نشر سازمان بازرسی کل کشور.
- فتاحی، بهمن (۱۳۹۶). «مطالعه راهکارهای مبارزه با فساد اداری در قانون حقوق عمومی». *مجله فقه، حقوق و علوم جزا*، ۲(۶): ۲۷-۳۹.
- محمدنبی، حسین (۱۳۸۰). «فساد اداری و مبارزه با آن از منظر حقوق بین‌الملل». *نشریه وکالت*، ۹: ۳۸-۴۲.
- محمودی‌جانکی، فیروز (۱۳۸۸). *نظام کیفردهی، هدف‌ها و ضرورت‌ها، تازه‌های علوم جنایی (مجموعه مقالات)*. چاپ اول، تهران: انتشارات میزان.
- مشفق، محمدعلی (۱۳۸۹). «آسیب‌شناسی اجتماعی فساد اداری و اقتصادی در ایران». *مجله پژوهش‌نامه*، ۵۲: ۱۴۵-۱۷۲.

- مصطفی پور، منوچهر (۱۳۹۵). «بررسی جرائم اقتصادی در ایران و راهکارهای پیشگیری از آنها». *مجله اقتصادی*، ۱۶(۱): ۵۳-۷۶.

- موسوی دوست، سیدمحمد (۱۳۹۸). «علل و پیامدهای فساد اداری». *مجله رویکردهای پژوهشی نوین در مدیریت و حسابداری*، ۳(۲۵): ۳۴-۴۳.

- نجف پور، شعبان (۱۳۸۸). «مقایسه نقش و کارکرد با چند آموذمان ملی و بین‌المللی». *گزارش پژوهشی سازمان بازرسی کل کشور*، ۲(۱۷): ۴۳.

- نجفی ابرندآبادی، علی حسین (۱۳۸۳). *تقریبات درس جرم‌شناسی (پیشگیری) (دوره کارشناسی ارشد)*. چاپ اول، قم: نشر مجتمع آموزش عالی قم.

- نجفی توانا، علی (۱۳۹۲). «جرم‌نگاری در نظام کیفری جمهوری اسلامی ایران». *فصلنامه مطالعات فقه و حقوق اسلامی*، ۵(۸): ۱۴۹-۱۷۰.

- نورزاد، مجتبی (۱۳۸۹). *جرائم اقتصادی در حقوق کیفری ایران*. چاپ اول، تهران: انتشارات جنگل.

- نوروزی، رحمت‌الله (۱۳۹۰). *حقوق جزای عمومی (مجازات)*. چاپ اول، تهران: انتشارات میزان.

ب. انگلیسی

- Iran Economy: Population (2016). *GDP, Inflation, Business, Trade, FDI, Corruption*. <https://www.heritage.org>.